

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOSRPSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
ZAGREB, PROSINAC 1965. GODIŠTE XIII

O PROBLEMIMA VARIJANATA*

Dalibor Brozović

Uzimajući riječ u diskusiji o referatu M. Ivić »Problem norme u književnom jeziku«, obećao sam da ću svoj diskusioni prilog naknadno obraditi u pisanom obliku. Želim u prvom redu iznijeti neke misli kao potkrepu stavovima iznesenima u referatu Milke Ivić, u njezinu uvodnom izlaganju na Kongresu i u koreferatima prof. Jonkea, Katičića i Finke, a osim toga želim se kritički osvrnuti na stavove u koreferatu prof. Svetozara Markovića. Mislim da oba ta zadatka mogu izvesti istodobno.¹

Referat, kao i prva tri spomenuta koreferata, pružaju u svim osnovnim pitanjima jedan cjelovit pogled na hrvatskosrpsku jezičnu normu, u stvari mnogo homogeniji nego što se to čini na prvi pogled – ne treba zaboraviti da je zbog vremenskog ograničenja svatko morao ponešto izostaviti što bi sliku te cjeline lijepo popunilo, a osim toga, razumljivo je i da pojedinci daju prednost različitim vidovima te cjeline. A ona je ono s čime se ja slažem. Inač, naravno, i u drugim nekim koreferatima misli koje bi se u tu cjelinu mogle uklopiti, osobito u koreferatima naših slovenskih i makedonskih kolega. Ali ovdje ne želim govoriti o cijeloj problematici jezičnog normiranja, nego samo

* Ovaj je napis razrada mog diskusionog priloga na sarajevskom kongresu. Okvir tog priloga nije tematski proširen.

¹ Referat M. Ivić objavljen je u časopisu *Književnost i jezik*, Beograd, XII/1965, br. 3, str. 1–20. Isti taj referat objavljen je u 1. broju *Jezika* XIII/1965–1966, zajedno s koreferatima M. Hraste (»Problem norme u književnom jeziku«), Lj. Jonkea (»Problemi norme u hrvatskosrpskom književnom jeziku«), R. Katičića (»Problem norme u književnom jeziku«), kao i s diskusionim prilogom S. Babića (»Vukov i naš današnji književni jezik«). Koreferat B. Finke već je objavljen u *Jeziku*, XII, str. 129–137 (»O usklađivanju jezične norme s jezičnom prirodom«). Koreferat Sv. Markovića objavljen je u sarajevskom listu *Odjek*, XVIII/1965, br. 19, 1. oktobar, str. 5–6 (»Jezička norma i jedinstvo srpskohrvatskog književnog jezika«).

o jednom kritičnom pitanju hrvatskosrpske norme, kojemu je u referatu i u spomenutim koreferatima posvećena osobita pažnja. Radi se o problemu varijanata.

Mislim da se u razgovorima o varijantama hrvatskosrpskog standardnog jezika pod nazivom »varijanta« razumijevaju različite stvari. Jedni govore o varijantama u smislu koji tom terminu daje referat i spomenuta tri zagrebačka koreferata, tj. govore o istočnoj i zapadnoj varijanti, drugi pod varijantama shvaćaju bilo koju terensku razliku u jezičnoj praksi standardnog jezika. Po mojem mišljenju, može se u hrvatskosrpskom standardnom jeziku govoriti samo o dvjema varijantama, nazvala se prva istočnom, beogradskom ili srpskom, a druga zapadnom, zagrebačkom ili hrvatskom, jer, konačno, za svaki od tih naziva ima stvarnih razloga. Osim toga, hrvatskosrpski standardni jezik poznajemo u još jednom vidu, u njegovu klasičnom Vuk-Daničić-Maretićevu obliku, koji je zapravo uvijek bio svojevrsna apstrakcija, ujedno i temelj i uzor i zajednički nazivnik za obje varijante, ali nijedno od tog troga u punoj mjeri, a najmanje danas. Taj »klasični srpskohrvatski«, kako ga je nazvao veliki francuski lingvist Antoine Meillet, nije se u praksi nikad kao cjelina ostvarivao, izuzmemo li nekoliko filologa koji su mu umjetno davali život. Za razliku od varijanata, klasični hrvatskosrpski standardni jezik bio je dakle, lingvistički rečeno, uvijek »langue«, nikada »parole«, i to ne samo u govornom nego i u pisanom obliku. No usprkos tomu, taj klasični oblik ostaje bitna komponenta hrvatskosrpskog standardnog jezika – ne samo u historijskom i reprezentativnom smislu – jer on, isto kao i varijante, ima vlastitu fizionomiju.

Neki koreferati i diskutanti smatrali su da postoji veći broj varijanata, tj. traže »pravo egzistencije« za navodnu vojvođansku, bosanskohercegovačku i crnogorsku varijantu, ili čak za sasvim lokalne varijante. Mislim da je to samo nesvjesno ili pak taktičko razvodnjavanje problema. Tu se ne radi o terenima koji bi imali vlastitu fizionomiju u upotrebi standardnog jezika, tj. vlastitu varijantu, nego se radi o zonama u kojima nema praktički ništa, bar ne na standardnom nivou, što ne bi pripadalo jednoj ili drugoj varijanti, ili pak onim osobinama klasičnog hrvatskosrpskoga koje su se već izgubile u objema varijantama ili su na putu da se potpuno izgube (*nijesam*, tip *nekolike kuće* i sl.). Pri tome treba naglasiti da se o Vojvodini nema šta mnogo razgovarati jer je ona integralan dio istočnog područja, izuzmemo li specifičnu praksu hrvatskog pučanstva na njezinu zapadu i sjeverozapadu. Bosna i Hercegovina i Crna Gora nisu pak identični slučajevi: Crna Gora posjeduje čak stanovite malobrojne, izolirane ili nerazvijene elemente vlastite fizionomije u upotrebi standardnog jezika jer u Crnoj Gori imamo stabilnu kombinaciju pretežnih istočnih, izuzetnih i rijetkih zapadnih i pojedinačnih specifično klasičnih osobina, dok je u Bosni i Hercegovini ta kombinacija nestabilna i terenski i stilski (tj. funkcionalno) i s obzirom na jezičnu praksu

raznih kategorija stanovništva, a često je naprosto plod slučajnosti. Mislim da u tom smislu valja shvatiti i koreferat prof. Katičića: on, naravno, razlikuje varijante i zonalne pojave, samo što varijante zove glavnim varijantama, a zonalne pojave varijantama.

Prema tome, jasno je što jesu i što nisu varijante, ali potrebna su još neka objašnjenja:

1. Varijante su adaptacija jedinstvenog standardnog jezika tradiciji i suvremenim potrebama nacija kao definiranih etno-socioloških formacija. Zato se varijante javljaju u svim nacionalno nehomogenim standardnim jezicima.

2. Praktički i pravno, varijanta standardnog jezika funkcionira za narod koji je upotrebljava isto kao što funkcionira nacionalno homogen standardni jezik za narod koji se njime služi.² Bilo bi nematerijalistički i nedijalektički smatrati da može biti ista priroda instrumenta kojim se služi jedan vlasnik i onoga kojim se služe dva vlasnika, drugim riječima, jezika koji služi jednu naciju, jedno društvo, jednu kulturu i civilizaciju, jednu književnost, i jezika za koji je sve to dvostruko. Srpska i hrvatska varijanta predstavljaju dakle u tom smislu, *mutatis mutandis*, fenomene analogne engleskoj i američkoj varijanti, a Bosna i Hercegovina bila bi, kao i Kanada, teren na kojem se ukrštaju osobine.

3. Razlike između varijanata tiču se uglavnom samo supstancije standardnog jezika, a na njegovu strukturu utječu malo ili, kao u hrvatskosrpskom slučaju, gotovo nimalo.

4. Varijante nisu jezične nego jezično-sociološke pojave, a u najmanjoj ih mjeri možemo vezati uz dijalekatske fenomene: odnos varijanata prema dijalektima ne razlikuje se nimalo od odnosa samog standardnog jezika prema njima. Dapače, u svim varijantama pojedinih standardnih jezika specifičnosti čisto lingvističkih kategorija igraju neusporedivo manju ulogu od specifičnosti jezične nadgradnje (terminologija u najširem smislu, grafijske i ortografske osobine i sl.).³

² Tu je postavku najbolje razradio Lj. Jonke u nizu radova (»Specifičnosti u normiranju hrvatskosrpskog književnog jezika«, *Jezik*, XII, str. 1-6; *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb, 1964, str. 17-26; »Značenje i uloga jezika u pravilnom razvijanju međunarodnih odnosa u Jugoslaviji«, *Naše teme*, Zagreb, IX/1965, br. 8-9, str. 1363-1371).

³ Jasno je, na primjer, da je jezična srodnost čisto lingvistički problem – srodnost jezika određuje se samo uze jezičnim osobinama (fonetika s prozodijom, morfologija, sintaksa, tvorba, osnovni rječnički fond), nipošto s pomoću osobina jezično-civilizacijske nadgradnje, koje su, opet, najznačajnije za standardne oblike jezika kao i za eventualne varijante standardnih jezika. Apsurdnost miješanja tih različitih kategorija najbolje se vidi kad pokušamo klasificirati slavenske jezike prema specifičnim osobinama njihovih standardnih jezika (i varijanata tih jezika). Prema pismu bi išli na jednu stranu svi Istočni Slaveni + Srbi, Makedonci i Bugari, na drugu svi Zapadni Slaveni + Hrvati i Slovenci. Ili prema leksičkim primjerima: 1. Česi, Slovaci, Slovenci, Hrvati i Bugari (vlak), 2. Srbi i Makedonci (voz), 3. Lužički Srbi gornji (čah) i donji (šëg), 4. Poljaci (pociąg) i Ukrajinci (potjah), 5. Rusi (poezd), odnosno 1. Česi, Slovaci (divadlo) i Lužički Srbi (gl. džiwadlo, dl. žiwadlo), 2. Slovenci (gledališče), 3. Hrvati (kazalište), 4. Srbi (pozorište), 5. ostali Slaveni, s raznim oblicima evropeizma *teatar*. Svatko tko se iole razumije u slavistiku mora priznati da nijedna od tih »podjela« nema veze s naučnom, tj. lingvističkom podjelom slavenskih jezika.

5. Varijante se, prema tome, ne smiju miješati s većim (regionalnim) ili manjim (lokalnim) zonama obilježenima upotrebom ove ili one jezične pojedinosti, npr. ekavska i ijekavska zona u hrvatskosrpskom standardnom jeziku. Takve više ili manje označene zone postoje u svakom standardnom jeziku koji se upotrebljava na većem teritoriju, a mogu postojati i u okviru samih varijanata – npr. istočna varijanta hrvatskosrpskog jezika ima svoju ekavsku i ijekavsku zonu. Naravno, ni tu se ne radi o dijalekatskim pojavama, nego o osobinama koje koegzistiraju u samom standardnom jeziku.

6. Treba dakle razlikovati, s jedne strane, varijante standardnog jezika kao izgrađene jedinice s kompleksnim jezičnim i osobito iznadjezičnim osobinama, s funkcijama koje inače vrši sam standardni jezik u nacionalno homogenim jezicima, a s druge strane, nedefinirane, na kojima se ukrštavaju razne osobine varijanata (Bosna i Hercegovina, Kanada), ili definirane upotrebom pojedinačnih jezičnih osobina samog standardnog jezika (ijekavska i ekavska zona u nas, zona *sx-* i zona *zh-* u češkom standardnom jeziku, i sl.).

Smatram da su ta objašnjenja bila potrebna za diskusiju o varijantama. Drugo je pitanje općelingvističke i sociološke teoretske osnove za koncepciju varijanata. Prof. Sv. Marković odnosi se u svom koreferatu kritički prema stavovima koje sam iznio u raspravi »O jezičnoj porodici i o standardnim oblicima njezinih članova«,⁴ gdje obrađujem i pojam varijante, i to na poredbenom planu. Kako je ta rasprava isključivo općelingvističkog i sociološkog karaktera, a zamjerke prof. Markovića ne polaze od tih kategorija, neću na njih odgovarati punom argumentacijom. Mene naime ne zanima emocionalna strana stvari ni pitanje da li je postojanje varijanata poželjno ili ne. Naprotiv, zanima me samo problem što je varijanta kao fenomen, postoji li ili ne postoji u ovom ili onom standardnom jeziku, a ako postoji, zašto je i kako nastala i kako funkcionira.⁵ Prema tome, u polemiku o spomenutoj raspravi upustit ću se samo ako kritika nastupi s lingvističkim ili sociološkim, konkretno marksističkim argumentima. Samo sumnjam da će biti takve kritike. Ipak, za umirenje bojazni da ne bi došlo u pitanje jedinstvo hrvatskosrpskog standardnog jezika ako priznamo egzistenciju varijanata, reći ću jedino to da sam, mislim, upravo u spomenutoj raspravi dokazao kako varijante u standardnom obliku jezika ne mogu nijednom jeziku ugroziti njegova lingvističkog jedinstva. Ono što jedan jezik čini jezikom, najmanje je podložno varijantama – čak ako se zbog specifičnih uvjeta (kojih u hrvatskosrpskom slučaju nema niti ih je praktički bilo već u prošlom stoljeću) izgrade dva

⁴ *Radovi* Filozofskog fakulteta u Zadru, V/1963–1964, Zadar, 1964, sv. 5, Razdio lingvističko-filološki, knj. 3, str. 21–34.

⁵ Konkretnije i detaljnije iznosi se moje shvaćanje o varijantama hrvatskosrpskog standardnog jezika u nekoliko članaka u *Jeziku* kao i u radovima koje citiraju M. Ivić u referatu i B. Finka u koreferatu (v. bilj. 1). Ovdje pak govorim samo o praktičnim vidovima problematike, o onome što ne zanima samo jezične stručnjake.

standardna jezika na podlozi jednog lingvističkog jedinstvenog jezika (rumunjski i moldavski standardni jezik na rumunjskom lingvističkom temelju), ni to ne ugrožava jedinstva jednog jezika kao lingvističkog fenomena. Zato je neobično da prof. J. Vuković nedavno u sarajevskom *Odjeku* negoduje što ja u toj raspravi uopće uspoređujem srpsko-hrvatski i anglo-američki slučaj,⁶ a prof. Marković zamjera mi u koreferatu i što sam uspoređio srpsko-hrvatski i austrijsko-njemački primjer. Mene sada stvarno zanima misle li možda prof. Vuković i prof. Marković da postojanje varijanata engleskog i njemačkog standardnog jezika zaista ugrožava lingvističko jedinstvo tih jezika, ili bar njihovih standardnih oblika? Naime, ako ne misle, onda mi nije jasno o čemu se zapravo radi. Jer oni očito smatraju da su varijante u engleskom i njemačkom standardnom jeziku međusobno udaljenije nego u hrvatskosrpskome, inače mi ne bi zamjerali što te slučajeve uspoređujem. A u tom slučaju nikako nije jasno zašto u engleskom i njemačkom jeziku udaljene varijante ne bi bile opasne, a u hrvatskosrpskom slučaju bile bi i bliske. No ako slučajno ipak misle da su njemački i engleski jezik ugroženi, onda pozivam oba sarajevska profesora da to i napišu.

Nije dakle zasad potrebno ulaziti u teoretsko raspravljanje, ali mislim da treba raščišćavati neka konkretna pitanja jezične prakse, koja su spomenuta u pojedinim koreferatima i u izlaganjima nekih diskutanata. Zadržat ću se prvenstveno na koreferatu prof. Sv. Markovića, u kojem je kompetentno izneseno stanovište suprotno referatu i koreferatima što su ga podržali.

Prof. Markovića zanima problem tzv. »prevođenja«. Moram prije svega reći da je to nespretna i neadekvatan termin – treba govoriti *adaptiranje*, kao što, uostalom, govori i sam koreferent, u alternaciji s »prevođenje«.⁷ Zatim, postavljeno je pitanje zašto se u zagrebačkom izdanju *Borbe* pretjerava u adaptiranju. Ne znam koliko se stvarno pretjerava, ali znam, na primjer, da zagrebačka *Borba*, za razliku od ostalih listova u Hrvatskoj, ne upotrebljava slavenskih naziva za mjesece, da se u tom slučaju, dakle, tekstovi ne adaptiraju. A osim toga, ne vidim razloga zašto bi zagrebačka *Borba* imala biti jezično drugačija od ostalih zagrebačkih listova, nekakav srednji tip. Čemu onda zagrebačko izdanje? Prof. Marković odgovara i na to pitanje, samo implicitno. Naime, po njegovu mišljenju bilo bi korisno umjerenije adaptiranje jer bi u tom slučaju brže napredovalo jezično prožimanje istoka i zapada. Mislim da se taj argument ne može primiti, i to iz dva razloga:

⁶ »Improvizacije u našoj lingvistici«, *Odjek*, XVIII/1965, 15. jul, br. 14, str. 2-3 i 10. Na taj je članak odgovorila Milka Ivić u 17. br. *Odjeka*, a J. Vuković odgovara opet u 18. broju.

⁷ Na žalost, termin »prevođenje« upotrebljava se u tekstu, i to za prilagodavanje zapadnoj varijanti, a termin »adaptiranje« upotrebljava se samo bilješki na str. 5. kad se govori o prilagodavanju istočnoj varijanti u Beogradu i Sarajevu, što se, navodno, provodi samo povremeno. U stvari, provodi se redovno i tomu, uz izuzetke koji će ovdje biti spomenuti, ne bi smjelo biti prigovora.

1. Jezično prožimanje ne treba umjetno forsirati, isto kao što mu ne treba stavljati umjetnih prepreka. Nevolja je upravo u tome što se u nas uobičajilo da se osuđuje samo jedan vid umjetne intervencije.

2. Jezično prožimanje mora biti ostvarivano u jednakim uvjetima za obje strane.

Smatram da je potrebno reći nekoliko riječi o ta dva problema, o forsiranju i o uvjetima.

Prof. Jonke pokazao je u nizu radova kako se razvijao standardni jezik u Hrvatskoj u II polovici prošloga stoljeća. Taj se razvoj završio prihvaćanjem Brozova pravopisa i jezičnih normi Maretićeve gramatike, čime je u najvećoj mjeri provedeno izjednačavanje s t a n d a r d n o g jezika Hrvata i Srba – naglašavam s t a n d a r d n o g jezika, jer sâm hrvatskosrpski jezik kao jezik, kao lingvistički fenomen, kao jedan od jezika slavenske porodice, nije ni trebalo izjednačivati: on je oduvijek bio jedan jer jedinstvo bilo kojeg jezika, opet ponavljam, ne zavisi o jedinstvu njegova standardnog oblika.

Taj je razvoj bio prirodan proces, i to unutarnji proces u Hrvatskoj, koji bi sigurno bio produžen i usporen da je bio forsiran, a osobito da je bio forsiran izvana. Dobro je što svi ističemo, stvarno ili formalno, da u jezičnim pitanjima ne smije biti nametanja, ali bilo bi još bolje da se objasni ta tvrdnja. Jer »nametanje« je ružna riječ, nitko se neće izjasniti za nametanje. No valjalo bi reći da ne treba biti nikakva forsiranja. Prof. Jonke govorio je u koreferatu, ozbiljno i jasno, o pravu naroda da sam odlučuje o jeziku, a prof. Milka Ivić lijepo je pri koncu referata objasnila da ima stvari na koje se nema pravo. Ona sebi ne uzima prava da intervenira u varijanti kojom se, kako kaže, »širi savremena kultura u široke mase hrvatskog naroda«, a ni ja ne bih sebi nikad uzimao prava da interveniram u varijanti koja na isti način funkcionira za srpski narod. Uvjeren sam da se na takvoj osnovi može razviti (i razvija se već!) mnogo stvarnija i plodnija suradnja nego na bazi nekih nejasnih deklaracija o suradnji. Neprestane jednosmjerne inicijative postavljaju, konačno, pitanje povjerenja. Zar nije jezik u Hrvatskoj išao cijelih proteklih više od sto godina u pravcu konvergentnog razvoja obiju naših varijanata? Zar nisu upravo najistaknutiji hrvatski lingvisti najzaslužniji za taj razvoj? Maretićeva gramatika znači konačno prihvaćanje Vukova jezičnog tipa. Stjepan Ivšić dao je, po mom mišljenju, najrealističniju obranu fonetskog pravopisa.⁸ Prof. Jonke raspravio je nejasne i slabo poznate razvojne tokove hrvatskoga 19. stoljeća i pokazao izvore, genezu i današnji status zapadne varijante u okviru z a j e d n i č k o g hrvatskosrpskog standardnog jezika. Zagrebački lingvistički krug unosi, isto tako i Milka Ivić u Srbiji, suvremene strukturalne metode u proučavanju hrvatskosrpskog standardnog

⁸ »Etimologija i fonetika u hrvatskom pravopisu«, *Hrvatski jezik*, I/1938–1939, br. 1, str. 3–13.

jezika na lingvističkom planu. Govorimo li iskreno, moramo priznati da je u posljednjih 130 godina poteklo iz Zagreba, doduše, deklarativnih inicijativa manje, ali konkretnih postupaka u pravcu jezičnog približavanja više. Zagreb se u 19. stoljeću sukcesivno odricao prvo kajkavštine, pa zagrebačke škole, pa svojega pravopisa, i to sve samoinicijativno, i ušao je u 20. stoljeće vukovskiji nego ekavska zona istočne varijante. Zato nema nikakva stvarnog razloga za zabrinutost zbog zapadne varijante – dapače, mislim da nas prije treba zabrinjavati prevelika zabrinutost te vrsti.

Ima još jedan problem u vezi s jezičnim adaptiranjem. Radi se o već spomenutim uvjetima u kojima se vrši jezično prožimanje. Meni se čini ne-realno kad se stvar postavljaju na ovaj način: »Ostavimo sve neadaptirano, pa neka prevlada što je životnije!« Na žalost, često čujemo sličnu parolu. Ali naivno je ne voditi računa o uvjetima u kojima bi se imala izraziti ta »životnost« pojedinih oblika. Jasno je svakomu tko je iskren i pravedan koji će oblici biti »životniji« ako se agencijske vijesti, razna savezna glasila, zakonski i slični tekstovi, tiskanice, formulari i sl. budu ostavljali neadaptirani na cijelom hrvatskosrpskom jezičnom području. Prividno je to pravedno i demokratski jer bi se ostavljali i »istočni« i »zapadni« tekstovi u originalnoj verziji, ali stvarno bi to bila neravnopravna situacija jer od svih spomenutih kategorija tekstova samo neznatan dio odlazi sa zapada na istok, a goleme većina ide u obratnom pravcu, kao i dnevnik *Borba*. To bi značilo da bi jedan dio stanovništva hrvatskosrpskoga materinskog jezika samo rijetko dolazio u dodir s drugom varijantom, na koju nije navikao, a drugi bi dio živio u stalnom svakodnevnom jezičnom dvojstvu. No ostavimo po strani pitanje o ravnopravnosti, zapitajmo se samo kakva bi se životnost mogla pokazati u toj situaciji: bili bi »životniji« samo oblici jedne varijante, i to snagom jednostrano povoljnijih uvjeta, a ne snagom onih svojstava koja inače daju u razvojnim procesima prednost ovom ili onom obliku, tj. izražajnosti, preciznosti, ljepoti, pravilnosti tvorbe, usklađenosti sa sustavom i slično. Bez obzira na lingvističku kvalitetu prevladavali bi oblici samo jedne varijante. To je još jedan dokaz više kako cio taj kompleks nije samo lingvistički problem. Kad bi se zaista radilo o pravoj jezičnoj životnosti, onda bi zastupnici forsiranog prožimanja pozdravili načela koja je iznio Stjepan Babić u članku »Uklanjanje hrvatsko-srpskih jezičnih razlika«. ⁹ Tu su razrađeni kriteriji prema kojima se može određivati jezična kvaliteta pojedinih riječi i oblika i vršiti izbor među njima. Ti su kriteriji izvrsno definirani i formulirani i lingvistički su neoborivi pa bi se očekivalo da će izazvati interes, ali dosad nisam primijetio da se pobornici jezičnog unitarizma zanimaju za njih. Ako se kada taj Babićev prilog i spominje, kao npr. u koreferatu prof. Markovića, onda se o samim kriterijima ne govori,

⁹ *Jezik*, XI, str. 65–71. Slične se misli razrađuju i u koreferatu B. Finke.

nego o drugim temama u Babićevu članku. Prema tome, ne radi se o jezičnoj životnosti. Zato je interesantno da je kritika zasad ograničena na zagrebačku *Borbu*, koja se gotovo cijela adaptira, a nije zahvaćen i zagrebački *Vjesnik*, u kojem pretežu originalni tekstovi u zapadnoj varijanti.

Problem adaptiranja često se u javnosti predstavlja jednostrano, tj. kao da se adaptiraju samo istočni tekstovi na zapadu. Stvarno je stanje sasvim drugačije – na istoku se tekstovi adaptiraju ako ne rigoroznije, a ono bar onako kako i na zapadu. Razlika je samo u tome što na istoku nema toliko prilike za adaptiranje i što sa zapada ne stižu (i ne treba da stižu) kritike protiv adaptiranja, pa se onda o tome i ne govori. Otud krivi dojam u javnosti. Jasnno, danas više nema adaptiranja umjetničkih tekstova, i to je stvarno pozitivan rezultat Novosadskog sastanka. Literarni se tekstovi moraju poštovati s dva razloga: zato što njihovo kretanje nije jednosmjerno, tj. obje su varijante u ravnopravnu položaju, i zato što je to jezična materija posebnog karaktera. Možda se baš u karakteru književnih tekstova ogleda jedna od bitnih značajki varijanata u usporedbi sa standardnim jezicima: neknjiževni tekstovi podnose podjednako dobro i prevođenje s jezika na jezik i adaptiranje iz varijante u varijantu, jedno i drugo bez osobite štete, pod uvjetom da je posao obavljen korektno, dok književni tekstovi podnose samo prevođenje, uz veću ili manju štetu, ali adaptiranja uopće ne podnose, bar ne originalni literarni tekstovi. Kakav bi bio na sceni adaptirani Krleža ili adaptirani Nušić? Prema tome, napuštanje jezičnih adaptacija u književnim djelima stvaran je napredak i u tom pogledu nema više zamjeraka jer nema ni propusta, bar ne ozbiljnijih i bar ne često. Ali kod neknjiževnih tekstova ima nejasnih situacija o kojima treba otvoreno i iskreno porazgovoriti. Tu treba takta, kulture, znanja, inteligencije, tolerancije i mnogo čega drugoga. Mislim da bi potpisane veće članke valjalo i u novinama ostavljati neadaptirane (osim ako autori sami ne zažele adaptiranje), i koliko vidim, tako se u Hrvatskoj i radi, ne samo u *Borbi*. Pogotovu bi to moralo biti pravilo u časopisima, u prvom redu književnima, i mislim da u Hrvatskoj i jest tako – bar ne znam da je u posljednje doba adaptiran kakav tekst karaktera i ranga Barčeve *Jugoslavenske književnosti*, iz koje je jedan poveći citat prilagođen istočnoj varijanti i ekaviziran u časopisu *Književnost i jezik*, organu Društva za srpskohrvatski jezik i književnost SR Srbije, i to baš u broju u kojem su objavljena dva referata i pet koreferata za sarajevski kongres.¹⁰ S druge stra-

¹⁰ Na str. 47, br. 3, XII/1965, u koreferatu Sl. Ž. Markovića »Neki problemi izučavanja najnovije jugoslovenske književnosti«, str. 43–51. U citatu od 10 redaka nalazimo pridjev *jugoslavenski* 3 puta, i sva tri puta promijenjen je u *jugoslovenski*. Zastupljen je samo jedan jat, riječ *posljedice*, i taj je jedan ekaviziran. U sintagmi *književni je život* promijenjeno je mjesto enklitike (*književni život je*). U ostatku teksta nema više ništa što bi moglo biti adaptirano, jedino je, možda slučajno, ostavljena riječ *suradnja*, tj. nije zamijenjena sa *saradnja*. Osim toga, riječ *potpunog* zamijenjena je sa *potpunijeg*, za što ne vidim nikakva razloga. I na koncu, u bilješci ispod teksta izmijenjen je i sam naslov Barčeve knjige u *Jugoslovenska književnost*.

ne, mislim da bi u novinama trebalo adaptirati i govore – oni se u novinama ne donose kao autorski tekst, nego kao novinski materijal. Sada se u Hrvatskoj govori uglavnom ne adaptiraju, ali u drugim se republikama adaptiraju izuzev što se obično ostavlja govornikov izgovor jata. No ako se ti isti govori preštampavaju u knjizi ili brošuri, smatram da ih ne treba adaptirati, osim ako to autor ne zaželi. Ostale kategorije tekstova trebalo bi redovno adaptirati, i to ne samo kad se tiskaju u republici nego i kad se tiskaju za republiku.

Cijelo se pitanje često prebacuje na ideološki teren, kao da se radi o opredjeljivanju i izjašnjavanju za bratstvo i jedinstvo ili protiv njega. Takav postupak otežava diskusiju, osobito u slabije informiranom dijelu javnosti, ali i jezičnim stručnjacima pravi nepotrebne neprilike. Uostalom, čini mi se naivna, nenaučna i idealistička i sama postavka da varijante ne treba »priзнati« radi čuvanja jezičnog jedinstva. Dosad je u nauci vrijedjelo načelo da se priznaju činjenice, dakle ono što postoji, a u svaki drugi kriterij znanstvenog priznavanja a priori sumnjam. Ponavljam da su varijante za Hrvate i Srbe isto ono što su za Makedonce i Slovence njihovi jezici, naravno, u funkcionalnome, a ne u lingvističkom smislu. Zato je jasno da i Srbi i Hrvati mogu svaki sa svojom varijantom postupati onako kako sami žele – to je logična posljedica prava svakog naroda da sam odlučuje o svojem jezičnom razvoju, radilo se o varijantama istoga standardnog jezika ili o različitim standardnim jezicima. Bratstvo narodâ socijalističke Jugoslavije ne počiva na jezičnom jedinstvu, iako je jasno da to bratstvo potkrepljuje i lingvistička srodnost slovenskoga, makedonskog i hrvatskosrpskog jezika, kao i činjenica da Srbi i Hrvati imaju zajednički jezik. Pa ako bratstvo nije ugroženo činjenicom da postoje tri jugoslavenska jezika, još manje može biti ugroženo činjenicom da u jednom od njih postoje dvije varijante. Nikako mi nije jasno zašto bi u tom spletu bilo bratski ako se npr. riječ *voz* forsira na željeznici u Hrvatskoj, a ne bi bilo bratski ako se zadržava riječ *vlak*, koju imaju Slovenci. Sa Srbima Hrvati već imaju zajednički jezik pa napuštanje nekoliko desetak riječi koje zapadna varijanta ima zajedničke sa slovenskim jezikom ne može mnogo značiti za jedinstvo hrvatskosrpskog jezika, a može mnogo vrijedjeti kao spona sa Slovincima. Ne vidim naime nikakva razloga zašto bi linija Zagreb–Beograd bila bratskija od linije Zagreb–Ljubljana.

Mislim da je u Bosni i Hercegovini situacija najkompliciranija. Vrlo često dolaze otud glasovi u prilog forsiranja unifikacionih procesa, i to zato da bi stanovništvu BiH bilo lakše. Ne mogu razumjeti zašto bi se stanovništvo Srbije i Hrvatske moralo odvikavati svojih jezičnih navika zato da bude lakše stanovništvu BiH? I ja doduše mislim da potrebe BiH treba uvijek imati pred očima, i u Srbiji i u Hrvatskoj, ali ipak je neumjesno postavljati iz same Bosne i Hercegovine pretjerane zahtjeve. Osim toga, neki tvrde da u BiH vlada prava koegzistencija riječi, oblika, termina i drugih osobina obiju varijanata, da se poštuje situacija u narodnim govorima i u razgovornom jeziku

BiH kad se vrši izbor između dubleta i konačno, da se ne provodi adaptiranja. Žao mi je, ali moram reći da nijedna od tih tvrdnji naprosto ne odgovara stvarnosti.

U prvom redu, ako se i može govoriti o kakvoj stvarnoj koegzistenciji, onda je u ozbiljnijoj mjeri ima samo u beletristici, tamo gdje je ipak više-manje odlučna volja autora, uza sva ograničenja što ih nameće lektura. Pri tome se može reći da ta koegzistencija u jeziku beletristike postoji u svih pisaca, bez većih razlika s obzirom na njihovu nacionalnost, pa čak i u onih koju su prešli na ekavštinu. Doduše, u svim vidovima jezične prakse u BiH pretežu osobine istočne varijante, ali mislim da je ipak simptomatična činjenica da je u jeziku beletristike relativni udio zapadnih osobina znatno veći nego u jeziku novina, radija, administracije, školstva, privrede, društvenih organizacija i sl. Teško bi bilo tvrditi da je ta inače neprirodna razlika nastala sama od sebe, bez ičije i ikakve intervencije, još je teže opravdavati takvu intervenciju, a najteže bi moralo biti iz takve situacije zamjerati drugima.

Ni u pogledu opiranja na narodne govore činjenice ne svjedoče u prilog svakodnevnoj bosanskohercegovačkoj jezičnoj praksi. Ja doduše ne smatram da su tzv. narodni govori danas relevantni za standardni jezik, no o tome sam govorio na drugim mjestima,¹¹ a ovdje želim samo dokazati da u BiH postoji raskorak između narodnih govora i prakse u standardnom jeziku. Koliko mi je poznato, a kao Bosancu, dijalektologu i dugogodišnjem istraživaču bosanskih govora poznato mi je, u Bosni i u srpskim i u muslimanskim i u hrvatskim govorima postoji samo *općina* (ili *ovćna*), a službeno se upotrebljava samo *opština* iako i sam novi pravopis daje stanovitu prednost oblicima s *opć-*, koji se u tekstu Pravopisa jedini upotrebljavaju u oba izdanja, latiničko-ijekavskom i ćirilsko-ekavskom. I dalje, u bosanskim narodnim govorima imamo samo *sat*, *grah*, *vanjski* i mnoge druge riječi tipične za zapadnu varijantu, ali u novinama nalazimo pretežno ili isključivo *čas*, *pasulj*, *spoljni* i sl., dakle oblike tipične za istočnu varijantu. Koliko znam, književnici pišu *sat*, valjda što *čas* ne osjećaju kao domaći oblik, ali u bosanskim školama i na sarajevskom radiju ipak vlada samo *čas*.

I konačno, ni što se tiče adaptiranja situacija nije onakva kako se tvrdi – novine u BiH redovno (ne povremeno!) adaptiraju rječnik i oblike. Ja sam na Kongresu iznio primjer jednog Bakarićeva govora, koji je u sarajevskom *Oslobodenju* od 4. IV 1965. potpuno adaptiran (poslije je prof. Jonke pokazao delegatima primjerak sav crven od ispravaka). To nije izuzetak, taj mi je primjer bio samo pri ruci. Lektor je mijenjao *-irati* u *-ovati* ili *-isati*, *spomenuo* u *pomenuo*, *uopće* u *uopšte*, *vlastiti* u *sopstveni*, *vanjski* u *spoljni*, *pro-*

¹¹ V. ovdje bilj. 5, kao i moj prilog »Standardi su znak civilizacije, u jeziku također« u anketi sarajevskog *Izraza*, IX/1965, knj. XVIII, br. 8–9, str. 758–768.

voditi u sprovoditi, nakon u poslije itd. Tu se ne vidi nikakva koegzistencija, a osim toga, ni ispravci nisu baš u velikom skladu s narodnim govorima u BiH. Došli smo do čudne situacije da u Hrvatskoj novine donose govore u neadaptiranom obliku (što zapravo nije potrebno), u BiH se oni adaptiraju, a ipak se jezična praksa u Hrvatskoj kritizira zbog adaptiranja i postavlja se kao uzor praksa u BiH. Gdje je tu logika, i što se zapravo hoće?

Nema dakle nikakve osnove da se sadanja jezična praksa u BiH predstavlja kao uzor. I nema, kao što sam već na početku rekao, ni osnove da se ta praksa proglašuje ravnopravnom istočnoj i zapadnoj varijanti, da se sama prizna kao varijanta, da se Sarajevo u jezičnim pitanjima tretira jednako kao Beograd i Zagreb. A nema, rekoh, ni opravdanja da se u ime BiH postavljaju zahtjevi Srbiji i Hrvatskoj, da se od njih traže odricanja – dakle teškoće, lomljenje navika i sl. – kako bi u BiH bilo lakše. Jer nisu Srbija i Hrvatska krive za jezične teškoće u BiH: standardni se jezik u tim našim današnjim republikama razvijao prema njihovim vlastitim potrebama i uvjetima i nisu se u njima razvile varijante tog jezika zato da bi se pravile poteškoće u BiH. To treba shvatiti. Naravno, meni bi se sada moglo postaviti pitanje što onda uopće preostaje Bosni i Hercegovini i kakva ona uopće ima prava u hrvatskosrpskom standardnom jeziku. Želim da odmah odgovorim na to pitanje.

Sve osobine obiju naših varijanata ujedno su kao zbroj i osobine hrvatskosrpskog standardnog jezika kao cjeline, i u toj cjelini predstavljaju samo neznatan postotak od ukupnosti osobina. BiH je takva historijska, socijalna, jezična, nacionalna, etnička, kulturna i civilizacijska teritorijalna formacija, s takvim geografskim smještajem, da je sasvim prirodno očekivati u njoj koegzistenciju osobina obiju varijanata. Definicija BiH u odnosu na varijante bila bi sljedeća: u hrvatskosrpskom standardnom jeziku koegzistiraju neke dubletne osobine na taj način da je njihova koegzistencija teritorijalno polarizirana – na jednu stranu Srbija i Crna Gora, na drugu Hrvatska, i upravo ta činjenica uvjetuje postojanje varijanata standardnog jezika, a BiH je takav teren na kojem koegzistencija tih istih dubletnih osobina nije teritorijalno polarizirana, ili bar ne bi trebalo da bude. Time je, mislim, sve rečeno. A u takvoj situaciji BiH ima veoma važnu, izuzetno važnu ulogu. Ako smatram da BiH ne smije tražiti da izravno utječe na jezičnu praksu Srbije i Hrvatske, tj. da traži pravo na intervenciju, to ne znači da BiH nema mogućnosti da jezično djeluje na Beograd i Zagreb i ne znači da se smije zanemariti BiH kad se raspravlja ili čak odlučuje o hrvatskosrpskom standardnom jeziku. Naime, BiH može u najvećoj mjeri pomoći prirodne konvergentne procese u našem jeziku ako pruži u stvarnoj koegzistenciji osobina pogodno tlo na kojem će se ti procesi razvijati. Razumije se, treba ujedno osigurati da ti procesi budu pravilno praćeni i registrirani i izvan BiH, da njihovi rezultati budu uzimani u obzir pri izradbi gramatičkih, rječničkih, pravopisnih i sličnih priručnika - zato sam rekao da se BiH ne smije zanema-

riti, tj. treba osigurati da se pri izradbi takvih priručnika i bosanskohercegovački književnici, publicisti, učenjaci i drugi ljudi od pera proučavaju na isti način kao i oni iz Srbije i Hrvatske, a naravno i iz Crne Gore. Problem je samo u tome što današnja jezična praksa u BiH ne pruža pravih uvjeta za procese koji bi bili korisni za cio hrvatskosrpski jezik, što u toj praksi, na žalost, nema prave koegzistencije, pa zato i nema rezultata koji bi zasluživali da se nametnu jeziku kao cjelini snagom svoje kvalitete, a ne ovakvom ili onakvom intervencijom.

Još treba da razmotrimo što su to procesi prirodne konvergencije. Najlakše ih je pokazati u rječniku. U svakom slučaju, to nije ona procedura kojom smo dobili *tačku* i *zareza* umjesto *tačke* i *zapete* i *točke* i *zareza*. Ne velim da se u jezičnim pitanjima takvi postupci uopće ne smiju primjenjivati – može im biti mjesta u čisto terminološkim usko stručnim problemima i spomenuti članak S. Babića lijepo pokazuje kakvi se lingvistički kriteriji mogu pri tom primjenjivati. Ali kada se radi o riječima, onda takva procedura nije ono što donosi dobre rezultate. Ne radi se tu samo o *tački* i *zarezu*, nije taj postupak samo zato loš što je u tom konkretnom slučaju loše proveden, tj. što je jedna strana »slabija prošla« jer je napuštena *zapeta*, riječ koja se u životu rijetko upotrebljava izvan gramatike i matematike, i *točka*, riječ koja je bila ne samo termin nego i svakodnevna riječ: točka smrzavanja, točka na horizontu, točka dnevnog reda, čvrsta točka itd.¹² Bitna je slabost spomenute procedure u tom što ona zahtijeva neprestani napor, neprestano trošenje energije na objema stranama, psihički pritisak na književnost, na školu, na društvo i pojedinca. Svaki čas trebalo bi za novi kontingent riječi odlučivati koje da otpadnu, koje da se zadrže, paziti da nitko ne bude oštećen (kao što je bilo kod pravopisne terminologije), truditi se da se na jedne izraze navikavamo i da se od drugih odvikavamo, »kontrolirati« kako se to u praksi provodi na objema stranama itd., itd. Zar bi to bio stvarno ozbiljan posao, zar to ne bi bilo cjenkanje i zar bi rezultati bili vrijedni truda? Zar ne bi bilo pametnije investirati vrijeme i energiju u pravi posao na izgradnji jezične kulture hrvatskosrpskog standardnog jezika kao cjeline, na njegovoj znanstvenoj obradbi, u čemu jako zaostajemo, a pitanje varijanata prepustiti prirodnom razvoju? Istina jest, mogli bismo se jednog dana dogovoriti, na primjer, da napustimo *voz* i *kazalište* i da zadržimo samo *vlak* i *pozorište*, po načelu daj-daš. Istina jest, nakon mnogo suvišnih neprilika za obične ljude kojima jezik nije struka, došla bi generacija koja bi već od djetinjstva znala samo *vlak* i *pozorište*. Ali zamislimo samo književnike. Današnji bi književnici morali pisati u Beogradu da se dvoje mladih upoznao u kupeu brzog *vlaka*, u Zagrebu da su se

¹² Posebno je pak pitanje što je uz *točku* napuštena i riječ *točno* (i *točan*, *točnost* i sl.), jedna od najfrekventnijih riječi u suvremenom jeziku. U stvari, nije mi uopće poznato da je Pravopisna komisija donijela zaključak o napuštanju osnove *točan* pa mi nije sasvim jasno kako je u pravopisni rječnik ušlo »*tôčan* ne nego *tâčan*«.

upoznali na *pozorišnoj* predstavi. Književnost je fino tkivo riječi, u tom je tkivu svaka nit funkcionalna i sa svakom drugom niti povezana – zato bi u tom tkivu te nametnute riječi bile u oba slučaja naprosto laž, laž s književnog stanovišta. Isplati li se sve to, i što bismo mi zapravo time dobili da bi bilo vrijedno žrtava koje se traže? U koreferatu prof. Sv. Markovića iznesen je prijedlog da zapadna varijanta napusti rastavljeni futur (bit ću) i *tko* i primi sastavljeno pisanje futura (biću) i *ko*, a istočna da napusti *opšti* i *duvan* i prihvati *opći* i *duhan*. Mislim da taj prijedlog ne treba primiti ne samo zato što futur i *tko* (sa složenicama) dolaze u jeziku mnogo češće nego *duhan* i *opć-*, nego zato što sam taj put ne vodi pravom rješavanju problema. Ne vodi zato što nije prirodan. A prirodan je razvoj koji je doveo do toga da danas svi govore *promet deviza* i *saobraćaj među ljudima* (uz polariziranu koegzistenciju (*promet/saobraćaj* u značenju »transport«), a nekad su jedni govorili samo *promet*, drugi samo *saobraćaj* za sva značenja; isto tako danas svi govore *utjecaj* (ili *uticaj*) *okoline* i *živopisna okolica*, a nekada su jedni govorili samo *okolica*, drugi samo *okolina* za sva značenja. Među svojim studentima imam ljude iz svih republika u kojima se govori hrvatskosrpski kao materinski jezik. Proveo sam anketu sa zadanim riječima *okrutan* i *svirep* i s rečenicom: »Njezin je postupak bio . . . , moglo bi se reći čak i . . . « Gotovo svi, bez razlika s obzirom na podrijetlo, ispunili su rečenicu ovako: »Njezin je postupak bio okrutan, moglo bi se reći čak i svirep«. Nekada je riječ *svirep* kao ruski i crkveni slavizam bila nepoznata u Hrvatskoj, a riječ *okrutan* bila je nepoznata u Srbiji, nema je čak ni Vuk (što nema *svirep*, jasno je: to nije narodna riječ). Isti test s ljudima starijih generacija ne daje tako sigurne rezultate, ali na studentima ga svatko može provjeriti.

Nema nikakve sumnje da procesi koji su doveli do svih tih značenjskih diferencija bogate hrvatskosrpski standardni jezik kao cjelinu, da su oni korisni ne samo zato što smanjuju razlike među varijantama. Ali nema ni sumnje da ti procesi nisu rezultat ničije intervencije, n'kakva cjenkanja, da nitko nije primijetio kad su oni nastali, da ih nitko nije naredio niti da bi ih itko mogao spriječiti čak da se i našao tko bi ih htio kočiti. Jedini način da se oni uspore ili onemoguće jest da se po načelu dam-daš mehanički uklanjaju dublete i tako ukloni i mogućnost da se one i s k o r i s t e.

I jezici utječu jedni na druge, a kako ne bi varijante istog jezika djelovale jedna na drugu. Tako i u nas postoji prožimanje – provodilo se ono između polariziranih područja, tj. između Hrvatske s jedne i Srbije i Crne Gore s druge strane, ili se provodilo u neposrednoj koegzistenciji na terenu BiH. Važno je samo povjerenje, poštenje i poštivanje. Važni su i povoljni uvjeti za to prožimanje: ravnopravno tretiranje polariziranih područja, o čemu sam govorio u početku, i stvarna koegzistencija u BiH. Stvorimo li takve uvjete, neće biti teških problema zbog varijanata u hrvatskosrpskom standardnom

jeziku, koji svi jednako volimo, u Hrvatskoj ne manje nego u drugim republikama, jer Hrvati se, kako je lijepo istakao prof. Hraste u svom kongresnom koreferatu,¹³ služe u književnosti štokavštinom već više od četrinsto godina i zato je ne mogu ne osjećati svojom i ne voljeti. Na jedinoj dijalekatskoj osnovici koja je Hrvatima i Srbima zajednička, na novoštokavskom tipu, izgrađen je i zajednički standardni jezik. Ono što je u njem opće, jedinstveno, a to je golema većina njegovih osobina, moramo i njegovati i usavršavati i izgrađivati i proučavati i objašnjavati i rješavati zajednički, a u onom što je posebno, tj. u varijantama, svatko je sam suveren. Treba da svi mislimo manje o izvozu osobina svoje varijante na drugo područje, a da mislimo više o uvozu korisnih osobina s drugoga područja na svoje. Ako se pri tome smanjuju razlike, onda je to samo koristan nusproizvod – smanjujmo ih bogaćenjem, a ne siromašenjem.

O JEZIČNOJ NORMI I JEZIČNOJ SLOBODI¹

Božidar Finka

I

Jezična je norma sadržana u gramatičkim obrascima, pravopisnim uputama i drugim jezičnim priručnicima. Svaki onaj koji prilazi pisanju mora unaprijed poznavati osnovnu jezičnu normativnost. Preostaje jedino da se stalno raščičavaju sporna pitanja koja možda nisu dovoljno precizirana u jezičnim priručnicima ili se mogu dvojako ili višestruko tumačiti. Upravo toj svrsi i služi ova jezična tribina. Kako su u ovom glasilu već pretresena mnoga takva pitanja, svoje bih izlaganje usmjerio na jednu kvalitetno drukčiju razinu nego je sadržana u jezičnoj normi shvaćenoj samo gramatički ili pravopisno.

Pisac se ne suočava samo sa gramatičkom stranom jezika, nego s cjelokupnim jezičnim kompleksom, u svim njegovim manifestacijama, u sveopćem njegovu funkcioniranju, a jezično funkcioniranje nije određeno samo gramatičko-pravopisnim sustavom nego i kombinacijama višega reda, tj. kombinacijama sustavnih datosti, posebnim izborom i rasporedom riječi, dijelova, pa i cijele rečenice.

Iako u nekom tekstu s gledišta normativnosti ništa ne mora biti pogrešno, za jezično oblikovanje ipak nije svejedno kako su kombinirane sustavne datosti, koje su riječi upotrijebljene i kako su upotrijebljene, kako su međusobno

¹³ V. ovdje bilj. 1.

¹ Izvaci iz predavanja održana u Klubu novinara u Zagrebu u organizaciji Lektorsko-korektorske sekcije Hrvatskoga filološkoga društva.